

УДК 811.161.2.'28

СХІДНОПОЛІСЬКІ АД'ЄКТИВИ У “СЛОВНИКУ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ” П. С. ЛИСЕНКА

Симоненко І. В.

У статті розглянуто відтворення у “Словнику поліських говорів” П. С. Лисенка прикметників східнополіських говірок. З'ясовано обсяг інформації про ад'єктиви у словнику.

Ключові слова: прикметник, діалектний словник, східнополіська говірка, семантика.

В статье рассмотрено воспроизведения в “Словаре полесских говоров” П. С. Лысенко прилагательных восточнополесских говоров. Выяснен объем информации об адъективах в словаре.

Ключевые слова: прилагательное, диалектный словарь, семантика.

The article deals with the availability of adjectives in the “Dictionary of Polissya dialects” by P. Lysenko. The amount of information about the adjectives in the dictionary is analyzed.

Key words: adjective, dialect dictionary, East Polesye dialect, semantics

Укладання регіональних діалектних словників різного типу залишається актуальним завданням діалектології. Від другої половини ХХ ст. таких лексикографічних праць з'явилося чимало, охопивши значну частину українських говорів чи окремих говірок.

Чільне місце серед них посідає “Словник поліських говорів” (1974) П. С. Лисенка. У ньому засвідчені діалектні факти живого мовлення, зібрані у східно- та середньополіських говірках упродовж 1947–63 рр. Ця праця стала логічним продовженням попередніх лексикографічних розвідок автора¹. У словнику зафіксовано лише факти живого народного мовлення, записані як самим автором, так і деякими діалектологічними експедиціями за програмою для збирання матеріалів до АУМ. Східнополіські говірки представлені у праці 118 населеними пунктами Чернігівської і Сумської обл. До реєстру словника увійшла лексика, яку традиційно кваліфікують як діалектно марковану.

Оскільки це словник загального типу, тобто зорієнтований на відтворення лексики безвідносно до її тематичного поділу [2, с. 14], то в ньому відбито інформацію про різні частини мови, зокрема і про прикметники.

Деякі діалектні прикметники, подані у цьому словнику, утворюються внаслідок фонетичних змін, наприклад, *намас'тирський* ‘монастирський’ внаслідок метатези; ймовірно, діалектоносії, які вперше почули це слово, не відразу його адаптували й запам'ятали; ідентичну словоформу фіксує і Даль у псковських говірках [3, с. 33]. Окрім того, нині у сербській мові прийнято вважається саме форма “намастир”, хоча до мовних реформ Вука Стефановича Караджича існувала форма “монастир” [1]. Також у цьому словнику зустрічаємо ад'єктиви *вели'кенний*, *висо'кенний*, особливостю яких є те, що при утворенні цих словоформ не відбулася перша палаталізація.

Презентуючи у словнику східнополіські прикметники, П. Лисенко вказував на такі їх особливості: усічені форми прикметників чоловічого роду однини в називному відмінку (*'тепли*, *'гарни*, *до'машн'ї*), наявність нестягненого закінчення прикметників середнього і жіночого роду однини (*зе'ленайа*, *ху'дайа*) та називного відмінку множини (*'добрийе*, *ма'лийе*, *золо'тийе*), крім присвійних прикметників (*'бат'кови*, *товари'шови*). Звичайно, ці морфологічні особливості притаманні не всім східнополіським говіркам, проте вони характерні саме для тієї частини, на якій зібрано цей матеріал [6, с. 18–22]. Вокабули дають нам уявлення про наявність повних / корот-

¹ П. С. Лисенко Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К., 1961; П. С. Лисенко Словарь диалектной лексики северной Житомирщины / П. С. Лисенко // Славянская лексикография и лексикология. – М., 1966.

ких, стягнених / нестягнених, усічених форм прикметників. Проте ілюстративний матеріал представлено на недостатньому рівні, тому, на жаль, ми не маємо повної відмінкової парадигми тих ад'єктивів, які є у "Словнику поліських говорів".

Аналіз ад'єктивів, відбитих у словнику, засвідчує, що значна частина прикметників уживається на позначення фізичних і духовних характеристик людини. Адже предметом оцінки найчастіше є особа – безпосередньо або через свої ознаки чи дії [9, с. 101].

Умовно такі ад'єктиви можна розділити на дві групи: зовнішність, фізичні якості; риси характеру.

До першої групи належать лексеми: *амйалка'вати* "вайлуватий", "неповороткий", *берла'оки* "вигришуватий", "із випуклими очима"; "який має більмо (більма) на оці", *гру'бенний* "дуже товстий", "повний", *дзизли* "набряклий", "опухлий"; "брезглий (про тіло або обличчя людини)", *кара'кати* "кривоногий", *ка'рузли* "приземкуватий", *макаку'вати* "лантухуватий", "вайлуватий", *не'годни* "хворобливий", *не'дуийшли* "слабкий", *плат'ненний* "дуже жирний", *страш'киї* "страшний", *шир'пати* "худий", "миршавий" та ін.

Типові риси характеру за інтенсивністю прояву є індивідуальними. Підкреслення таких рис діалектоносієм, який творить назву, виявляється спонтанно у відповідних комунікативних умовах, та призводить до появи лексем на позначення особливостей характеру людини, наприклад, *зада'васта* "пихатий", "чванливий", *з'ар'кати* "крикливий", "галасливий", *ка'р'ави* "неохайний", "нечепурний", *надо'їедни* "набридливі", *намаз'кливи* "нав'язливий", "надокучливий", *пранц'увати* "поганий", *сарам'їажи* "сором'язливий", *ско'сирни* "дуже злий", "ненависний" тощо. Зауважимо, що такі прикметники найчастіше експресивно забарвлені. Лексеми зі значенням негативної оцінки завжди кількісно переважали над лексемами зі значенням позитивної оцінки. В. Лєснова, аналізуючи ад'єктиви в українських діалектних словниках, вказує на те, що позитивно-оцінних емоційних прикметників виділено лише 10. Натомість лексем із позначкою "зневажливе", зафіксовано 114 [5, с. 57]. Так, наприклад, до репрезентантів першої групи із негативним забарвленням можна віднести слова на позначення вад обличчя (*берла'оки*, *дзизли*) та інших фізичних особливостей людини (*ка'рузли*, *кара'кати*). У словнику також зустрічаємо відповідники з різних говірок на позначення одного поняття: зі значенням "неповороткий, вайлуватий" фіксуються лексеми *амйалка'вати*, *макаку'вати*; репрезентантами поняття "слабкий, миршавий" є прикметники *не'дуийшли*, *шир'пати*; поняття "дуже товстий" передається через ад'єктиви *гру'бенний*, *плат'ненний*. Серед особливостей творення прикметників спостерігаємо використання суфікса *-енн-* для підкреслення найвищої міри вияву ознаки, наприклад, для передачі найвищої міри вияву розміру (*вели'кенний*, *висо'кенний*), якості (*до'бренний*, *лав'кенний*). Репрезентанти другої групи ад'єктивів на позначення рис характеру підтверджують думку про перевагу лексем на позначення негативних рис, ознак, адже з цього блоку слів лише лексема *сарам'їажи* залежно від контексту і суб'єктивної оцінки діалектоносія може позначати як негативну, так і позитивну рису характеру.

Окремі лексеми наявні у суміжних діалектах російської чи білоруської мов, що вказує на спільну історію. Так, наприклад, в "Тлумачному словнику білоруської мови" наявна лексема *л'єташн'ї* "минулорічний" [10, с. 38]; у "Словнику поліських говорів" також є прикметник *л'єташн'ї* "минулий" і лексеми *зал'єтошній*, *позал'єташн'ї* "позаминулий", "позаторішній". Можна погодитися з М. В. Никончуком, який у рецензії до "Словника поліських говорів" вказував на те, що ці діалектні лексеми не є запозиченнями з білоруської мови, а спільними для двох мов словами, утвореними від старослов'янського *лѣтъсь* [7, с. 93].

У "Словнику поліських говорів" зустрічаються семантично відмінні від загальновідомих слова, наприклад: *м'їелки* – "бідний" (*до'пус'ц'їм*, *їа за'можни*, *а ви м'їелки*), *непо'рожн'її* – "не пісний", "м'ясний" (*їс'їг'да непо'рожн'її буї боршч у мене*), *їстройни* – "справний" (*а'дин [млин] їстройни*, *а два н'є*). До речі, лексема *непо'рожн'її* утворює антонімічну пару з лексемою *ни'шчимни* (пісний, не м'ясний).

Серед діалектних ад'єктивів трапляються омоніми, наприклад, лексема *їадерни* (спостерігаємо варіанти *їадрани*, *їадрени*, *їа'дрени*) має значення "добірний", "крупнозернистий" і вживається на позначення якості зернових культур; проте в

деяких інших східнополіських говірках *'йадерни* означає “холоднуватий”, “проходний”.

Деякі з ад'єктивів уживаються лише у складі стійких словосполучень або фразеологізмів. Словосполучення *аб'рочни 'празнік* означає “храмове свято – місцеве свято на вшанування святого чи євангельської події, на пошану яких названо місцеву церкву”. Ще одне словосполучення *важнешній ден'* означає “святковий, неробочий день”. Прагнення якнайвлучніше описати певну людську рису часто приводить людську думку до порівняння, яке в діалектній мові є колоритним, часом несподіваним, наприклад, лексема *'т'їхїї* уживається як частина фразеологізму *нал'а'каў, йак 'т'їхайа са'бака* у значенні “потайний”. У словниковій статті “потайний” СУМ зустрічаємо схожий приклад: “Потайний собака (сірко); рідко Потайна собака: а) який кусає несподівано, не гавкаючи; б) (лайл.) про підступну людину” [8, с. 395–396].

Отже, зафіксовані прикметники східнополіського діалекту, презентовані у “Словнику поліських говорів” П. Лисенка, показують широкий спектр означуваних ними понять; найчастіше ці ад'єктиви передають фізичні та духовні риси людини, причому здебільшого негативні.

Припускаємо, що ущільнення мережі обстеження (матеріал зібрано у 118 населених пунктах Чернігівської та Сумської обл.) може дати ширший репертуар одиниць діалектного мовлення.

Література

1. Бакич Р. Лингвистика и новая хронология [Електронний ресурс] / Радош Бакич / Режим доступу: http://www.newchronology.ru/prcv/Publ/bakic_2_lingua.html. – Назва з екрана.
2. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / Павло Юхимович Гриценко // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–23.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М. : РИПОЛ классик, 2006. Т. 1. – 2006. – 752 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наук. думка, 1983. Т. 3. – 1983. – 552 с.
5. Леснова В. В. Оцінні прикметники в українському діалектному мовленні / Валентина Володимирівна Леснова // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 56. – Ч. 1. – С. 56–63.
6. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Панас Силович Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
7. Никончук М. В. П. С. Лисенко “Словник поліських говорів” / Микола Васильович Никончук // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 92–93.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1976. Т. 7. – 1976. – 724 с.
9. Стернин И. А. Проблемы анализа значения слова / Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 146 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мн. : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. Т. 3. – 1979. – 672 с.